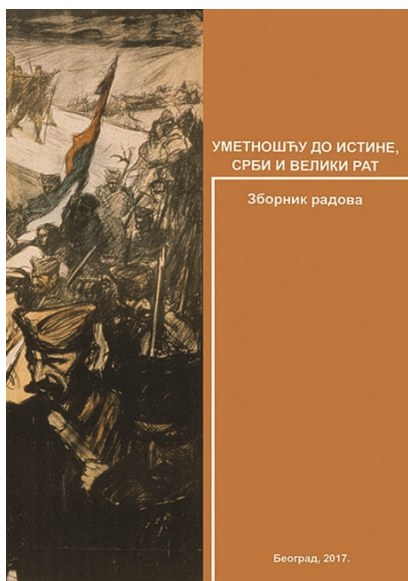

ПРИКАЗ ЗБОРНИКА РАДОВА „УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ И ВЕЛИКИ РАТ“

Лидија Богдановић*
Историјски музеј Србије, Београд

„Живе смо дужни да поштујемо,
а мртвима дугујемо само истину“
(François-Marie Arouet Voltaire)

Повод за реализацију овог Зборника радова јесте обележавање 100-годишњице Првог светског рата и искрцавање Срба на Крфу. Зборнику је претходио Научни скуп о Србима уметницима у Великом рату, на којем је говорило деветнаест стваралаца из више области, одржаног 16. фебруара 2017. године у Управи за сарадњу са дијаспором и Србима у региону.

Сећање на оно што је претходило Првом рату, сам рат, као и оно што је за сва времена после њега обојило српску историју мора бити сачувано. Ми бирамо начин на који ћемо то урадити. Уметност, у чијој бити је истина, томе засигурно доприноси. Уметничка дела нису само емотивне реакције аутора, већ и сведочанство о једном времену. Стога је неопходно да се из таложника историје извуче поука као и уметничка дела од посебног значаја, како због генерација које живе тако и због оних који ће доћи. Уз то, ова настојања су брана да се историја ревидира, фалсифи-

кује или на било који начин искривљава.

Циљ је био да се у виду Зборника радова и његовог представљања јавности, на једном месту и на целовит начин прикаже уметничко стваралаштво на тему Првог светског рата, а које је до сада обрађивано углавном парцијално. Овим Зборником радова ће се подвући континуитет уметничког деловања као пута ка истини, у виду синтезе, као и представљањем докумената који потпомажу разумевање обимне материје. Такође је важно и то да Зборник насталих радова постане подлога за разна морална, васпитна, образовна и духовна деловања. Знамо да се истина тешко пробија на светлост дана, а прва је на удару. Зато је овај Зборник и насловљен – *Уметношћу до истине*, руководећи се мишљу великог Волтера који је рекао: „Живе смо дужни да поштујемо, а мртвима дугујемо само истину“.

* Др Лидија Богдановић је кустос Историјског музеја Србије у Београду.

Циљ је, такође био, да се допринесе култури сећања и отргне од заборава оно на шта је већ почела да пада копрена таме.

Шта се желело постићи? Потребно је било направити први корак и направити темељни низ који би отворио питање Првог рата са аспекта рефлексije кроз уметност. Требало је да се пред оне који се овом материјом не баве професионално изнесе јасна визура и покаже веза *уметности, истине и рата*. Није значајна само тема која се обрађује већ и приступ самој теми.

Постојала је, дакле, потреба да се многе истине затрпане заборавом и немаром саберу на једном месту, и као трајно сведочанство предоче на организован научни начин. Нове генерације ће тако засигурно имати једно јасно полазиште и инспирацију да и саме о тим догађајима и појавама кажу своју реч.

Зборник је обухватио релевантне чињенице из области филма, фотографије, сликарства, музике, позоришта, споменичке делатности, педагошког рада, улози свештенства у ратним условима, као и неке истакнуте појединце. До изражаја је дошла још једна важна компонента. Неки од приложених радова иако нису у непосредној вези са основном темом итекако доприносе њеном сагледавању. Ово се нарочито односи на српска војничка гробља.

Посебан допринос Зборника је у одређеној пажњи која је поклоњена и неистраженим делима, која тек треба валоризовати и афирмисати. Ово је утолико важније, јер постоји и велики број докумената, цртежа, бележака и слично, обичних људи – који нису ни историја ни литература – али после дужег времена управо то постају. На основу таквих сведочанстава често се више сазна о ужасима рата, него на основу званичних извештаја.

Сваки од приложених радова, људи од науке, проверених истраживача и интелектуалаца, испунио је свој циљ, а истовремено је показао да је нужно наставити са истраживањима и откривањима истине.

У уводном делу Зборника, Милутин Дедић, *УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ У ВЕЛИКОМ РАТУ – КОМЕНТАРИ И СУГЕСТИЈЕ* [11–13], текст започиње цитатом Огиста Родена (Auguste Rodin) који каже *“Будите дубоко, сурово истинити”*, истичући то, и сам, као поруку, како према себи тако и према свима онима око нас. Као и то, *“да нешто може да буде тачно, али не и истинито”*, што је према речима Дедића уочено још у античко доба и у прилог томе наводи Зеуксиду (Zeuxis) који је тако верно насликао грождје да су се птице залетале да га поједу. Призор веран, а да ли и истинит?

У наставку текста говори о значају откривања истине као нечега што се не може изменити, али се на жалост може заташкати, међутим, срећна околност је та да лаж, ма колико била моћна, остаје лаж. Да је истина драгоценост на којој почива наш опстанак, а да уметност у свему томе има незамањиву улогу у очувању те драгоцености. Дедић наводи бројене примере, дела која су инспирисана тим трагичним догађајима и која представљају снажно и трајно сведочанство о њима. Књига, *Крвави пут Великог рата: злочини Аустроугарске и њених савезника 1914–1918. у светлу аустријских докумената*, аутора Ханса Хауптмана (Hans Hauptmann), једног од ретких, који је у књизи имао смелости да каже да је Аустрија извршила геноцид над Србима. Аутора, који се аргументовао супротставио центрима моћи, који теже, служећи се манипулацијама, прећуткивањем, фалсификовањем и релативизацијом догађаја и личности, да наметну своју слику виђења историјских збивања, која њима одговара. Као и, Есхилови *Персијанци*, наше народне епске песме, Гоји-

не графике *Ужаси рата*, Толстојев *Рат и мир*, Рибоова *Бородинска битка и Одбрана Севастопоља 1854–1855*, Пикасова *Грника*, и многи други примери.

Дедић, скреће пажњу, да уметнички одговорно и истинито, нису реаговали само уметници Срби, већ су увелико присутна и реаговања стваралаца из других земаља, на учење Срба у Великом рату. У прилог томе наводим неке од аутора и њихова дела која заслужују да буду споменути: Карстен Алнес (Karsten Alnæs), норвешки писац, за главне ликове свог романа *Немој да умереш Софија* узео је Гаврила Принципа и Франца Фердинанда; Карл Краус (Karl Kraus) написао је драму *Последњи дани човечанства* у којој је главни мотив заповест *Србија мора умрети*; Герхард Геземан (Gerhard Gesemann), немачки књижевник који се придружио српској војсци и с њом прешао Албанију, написао је књигу *Са српском војском кроз Албанију*; Ури Цви Гринберг (Uri Zvi Greenberg), јеврејски песник, иако је насилно мобилисан у аустроугарску војску, своју симпатију према Србима исказао је у песми *У српској земљи*; Леонид Андрејев (Leonid Andreyev), руски писац објавио је 11. новембра 1914. у листу *Биржевије ведомости* текст *Слово о Србији*; Алиса Аскју (Alice Askew), енглеска књижевница и њен муж мајор Клод Аскју (Claude Askew), били су велики пријатељи српског народа. Алиса је објавила *Заклетву* и *Мученичка земља*, а Клод песму *Косово* у којој доводи у везу косовске јунаке са борцима Великог рата; Петар Безруч (Petr Bezruč), чешки песник, посветио је Гаврилу Принципу песму *Жудња*; Теодор Велијанитис (Teodor Veljanič), грчки писац, своје одушевљење борбом српског народа пренео је у песму *Српска душа*. Овом списку требало би додати и дела о којима се мало више зна, Габријеле Д'Анунцио (Gabriele d'Annunzio), Едмонда Ростана (Edmond Rostand), Владимира Бецића, Франца Кафке, Анри Барбија (Henry Barby), Ђузепеа Антонија (Giuseppe Antonio), а посебно немачког писца Егона Ервина Киша (Egon Erwin Kisch). Он се као аустријски поданик нашао на Дрини 1914. године. Оставио је драгоцене белешке о борбама и догађањима после њих. Да није то урадио не би настала драгоценна књига *Запиши то, Киш* и тешко да бисмо знали да се аустроугарска војска после пораза на Церу повлачила као разуздана руља, а поражени официри слали лажне извештаје. После рата Киш је одмах протеран из Беча, а онда се нашао на удару нациста. Књиге су му спљиване, али не и истина коју је овековечио. Из реченог се да закључити да су белешке, дневници, записи и слично, били поуздан ослонац у настајању уметничког дела.

Ернест Хемингвеј (Ernest Hemingway) је, служећи се можда својим белешкама, написао чак 47 варијанти завршетка свог романа *Збогом оружје* (1929). Затим, *Војни дневник Миодрага В. Петровића*, сликара и оснивача Удружења ликовних уметника Србије. Овај драгоцен материјал обрадила је Александра Врањеш а издао је Андрићев институт. Дуња Душанић и Данило Шаренац приредили су *Смиље и сумпор – два војничка дневника 1916–1919*, Милутина М. Ристића и Драгољуба С. Ранковића (Клио, Београд, 2016).

Своје обраћање завршава речима које упућују на то да је Научни скуп као и Зборник, који је проистекао након тога, дао несумњив допринос обележавању стогодишњице Великог рата, као и то, да је покренуо многа размишљања и иницијативе. И још једном се позива на Родена, који је сматрао да уметност показује људима због чега постоје, да им она открива смисао живота, и да им служи као путоказ у животу.

Структура Зборника постављена је тако да кроз тематске области подједнако обухвати: сликаре, вајаре, фотографе, филмске раднике, позоришне глумце, музичаре, писце и друге.

Структуру Зборника радова чине пет поглавља. Прво поглавље НЕПОСРЕДНО УЧЕШЋЕ УМЕТНИКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и

аутора: Александар Ердељановић (дипл. политиколог, Управник Архива Југословенске кинотеке), *Србија и Срби на филму у Првом светском рату* [15–28]; Олга Марковић (музејски саветник, Музеј позоришне уметности у Београду), *Српска избегличка, војничка, рековалесцентна и заробљеничка позоришта у Првом светском рату* [29–51]; Здравко Вучинић (историчар уметности), *Између трубе и тишине – Ратни сликари са лица места о поразу и победи* [52–76]; Славиша Павловић (писац и новинар), *Пуцањ из објектива – прича о Самсону Чернову* [77–82]; Бранимир Гајић (самостални истраживач), *Бележник историје објективом Ристе Марјановића* [83–87]; Гордана Крајачић (музиколог), *„Марш на Дрину“ Станислава Биничког* [88–92]; Мср Маријана Дујовић (музиколог), *Српски музичари у великом рату* [93–106].

Ова тематска област обухвата како српске уметнике-ратнике и њихов допринос, тако и учешће уметника из других крајева Балканског полуострва.

Александар Ердељановић, у свом тексту *Србија и Срби на филму у Првом светском рату*, обухватио је 1914, 1915, 1916, 1917, и 1918. годину, и подробно изложио и истакао значај филма и снимака сниматеља, који је сачувао важније борбене моменте, а који су често ризиковали и свој живот. Они су остали светао пример пожртвовања и истинољубља стваралаца у једном од најтежих периода српске историје. Иако су филмски журнари још за време Балканских ратова 1912/1913 оправдали своју улогу у ратној пропаганди зараћених страна, филм тек са избијањем Првог светског рата заиста постаје убојно средство, ширећи истину о праведном и одбрамбеном отпору против непријатеља у земљи и иностранству, он је истовремено постао и историјски визуелни белег путем чијих слика ће вечно, за будућа поколења, сачувати велика дела ратника и њихову борбу за слободу.

Олга Марковић, у свом тексту *Српска избегличка, војничка, рековалесцентна и заробљеничка позоришта у Првом светском рату*, говори о позоришту као феномену и о неопходности за његовим постојањем, како у миру тако и у рату, као и о томе колико су значила и какву су улогу одиграла код војника, заробљених и болесних током Првог светског рата. У том периоду, позоришта у Србији престају са радом (последња представа Народног позоришта у Београду пред избијање рата, 18. јун 1914. године) и позоришни живот преноси се изван граница земље, на Крф и Корзику, на Солунски фронт, у Бугарску, Мађарску и Аустрију, Француску и Африку. Многи српски глумци, као војни обвезници кренули су са српском војском у изгнанство, други су као војни заробљеници одведени у разне заробљеничке логоре. И једни и други, оснивали су војничка и заробљеничка позоришта у логорима, као и позоришта оснивана у рековалесцентним одељењима при болницама. Нека од њих су радила током целог трајања рата. У тексту је обухваћено: Позориште на Корзици (*Ђидо*, прва представа у историји нашег позоришта која је приређена у изгнанству, на Западу); Позориште Југословенске дивизије, Позориште IX пешадијског пука I Армије; Позориште српског рековалесцентног одељења у Зејтинлику; Војничко позориште у Лазуазу код Бизерте, Тунис, Африка; Војничко позориште „Тоша Јовановић“ у Водену и Солуну; Заробљеничка позоришта у Болдогасоњу и Ашаху.

Здравко Вучинић, у свом тексту *Између трубе и тишине – Ратни сликари са лица места о поразу и победи*, говори о значају улоге сликара који постаје ратни сликар *Врховне команде* (сликар извештач) и професионални борац. Иако је Штаб *Врховне команде* још од балканских ратова, почео да прихвата сликаре у војне јединице, како би својим умећем бележили важна догађања, токове борбе и све важније моменте, и на тај начин сачували их од заборава, 21. септембра 1912. године у објави за путовање број 86,

Живојина Мишића, уводи се званични назив *ратни сликар*. Бележећи поменуте догађаје, они су оставили трајне записе којима су остварени значајни домаћаји, далеко већи од документарног, записи који на најбољи начин говоре о страдању једног народа који се нашао на голготи која нема примера у европској, а ни у светској историји. Поменут је, репродукцијом дела у боји и биографским подацима, само један део многобројних ратних сликара или сликара ратника: Бета Вукановић, Богосав Војновић Пеликан, Боривоје К. Раденковић, Бранко Јевтић, Васа Ешкићевић, Васа Поморишац, Вељко Станојевић, Владимир Бецић, Даница Јовановић, Драгољуб Павловић, Драгомир Глишић, Драгослав Васиљевић Фига, Емануел Муановић Маша, Коста Јосиповић, Коста Миличевић, Малиша Глишић, Милош Голубовић, Миливоје Дејановић, Милан Миловановић, Милутин Михајловић, Миодраг Петровић, Михаило Миловановић, Надежда Петровић, Никола Бешевић, Никола Џанга, Пашко Вучетић, Петар Раносовић, Радомир Стевановић, Стеван Милосављевић, Тодор Швракић, Живорад Настасијевић и други.

Славиша Павловић, у свом тексту *Луцањ из објектива – прича о Самсону Чернову*, говори о руском фотографу и ратном репортеру Првог светског рата, чије су фотографије са лица места постале неизоставан документ у проучавању историје. Затим, говори о чувеној фотографији, која је обишла цео свет, „Око соколово“ на којој је српски извиђач Драгутин Матић, као и о бројним чланцима које је писао многим европским и америчким листовима. Човек који је заборављен од стране државе након рата, само је један од великана, који су помогли Србији да оствари величанствену победу у својој историји.

Бранимир Гајић, у свом тексту *Бележник историје објективом Ристе Марјановића*, пише о фотографу Врховне команде српске војске Ристи Марјановићу, рођеном Шапчанину, кога је реченица „да фотографија може и мора да забележи стварност“ одвела право у историју. Његов први долазак у Србију из Париза уследио је 1912. године позивом од главног обавештајца војске Краљевине Србије, пуковника Аписа, да фотографише рат који се спремао са отоманском Турском, као што је забележио и крај турске владавине на Балкану, у Македонији и тим фотографијама означио почетак новог живота у коначно ослобођеној Србији. Други позив добио је од краља Петра Карађорђевића, јер се спремао рат са Аустроугарском, који се претворио у Први светски рат и прилику да Марјановић остави највредније сведочанство о најстрашњем страдању народа коме је припадао. Његове фотографије са страшним призорима тешких злочина, допринеле су да се промени перцепција земље у светској јавности, то јест, да се Србија препозна као тешка жртва екстремне агресије, а не „изазивач светског рата“ због сарајевског атентата.

Гордана Крајачић, у свом тексту *„Марш на Дрину“ Станислава Биничког*, пише о војној музици у Првом светском рату, и настанку композиције „Марш на Дрину“. Према подацима које износи, каже се да су по запису Димитрија Ђорђевића из Параћина, некадашњег војног музичара српске војске и сталног пратиоца Биничког, ноте марша настале у Ваљеву где се Бинички затекао са Врховном командом од 16. до 19. августа 1914. године. Док, Миливој Јосифовић, унук Биничког, каже да на је на оригиналном запису композитор својом руком записао место и датум настанка целог марша – а то је 26. мај 1915. године у Крагујевцу. Старији извори, које историја узима за релевантне, тврде да је Бинички своје одушевљење храброшћу Миливоја Стојановића Брке, рођеног у Пожаревцу 6. септембра 1873. године, који је био командант у балканским ратовима и командант Другог гвозденог пука у Првом светском рату, преточио у *Трио*.

Мср Маријана Дујовић, у свом тексту *Српски музичари у великом рату*, истиче допринос српских музичара који су у изузетно тешким ратним околностима Првог светског рата, деловали окупљени око војске или самостално. Пратећи војску радили су и на фронтима, у војничким позориштима, избегличким школама, заробљеничким логорима и реконвалесцентним одељењима. Музика је била саставни део ратне свакодневице и имала је вишеструку улогу: служила је као вид забаве, очување народне традиције и јачање воље војника. Својим вештинама помагали су народу, организујући многобројне хуманитарне концерте *Музике Краљеве гарде* и *Музике Коњичке дивизије*.

Неки од наведених композитора у овом тексту, који су у рату били активни као музичари извођачи или едукатори, бавили су се и компоновањем. Међу најпознатијим примерима представљају композиције „Марш на Дрину“, Станислава Биничког и „Опело у бе молу“ Стевана Христића.

Друго поглавље РЕАГОВАЊЕ СТРАНИХ СТВАРАЛАЦА НА УЧЕШЋЕ СРБА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и аутора: Др Милоје Пршић (историчар), *Родолф Арчибалд Рајс – Пером и фотоапаратом до истине о злочинима над Србима у Великом рату* [109–124]; Мср Ана Самарџић (историчар уметности), *Србија и Први светски рат у опусу Теофила Александра Шајнлена* [125–138].

“Реаговање страних стваралаца на учешће Срба у Првом светском рату”, сагледано је кроз два аспекта: доктринирани, то јест они који су некритички величали Аустроугарску политику и оне који су на основу своје људске, моралне, уметничке потенције откривали истину.

Др Милоје Пршић, у свом тексту *Родолф Арчибалд Рајс – Пером и фотоапаратом до истине о злочинима над Србима у Великом рату*, даје приказ ангажовања Арчибалда Рајса, на ислеђивању масовних ратних злочина војски Централаца у Великом рату против Србије. Аутор нас води кроз кратак увод о догађајима у којима су сажето наведени узроци рата, повод за његов почетак, као и ратни злочини који су почињени над српским народом и војним заробљеницима: *Узроци рата; Пропаганда – предворје Великог рата и извориште ратног злочина; Повод за рат; Почетак рата; Аустроугарска агресија на Србију – рат геноцидног карактера; Меморандум ШВК српске војске о злочинима аустроугарских јединица у Србији (1914); Арчибалд Рајс на ратишту у Србији (1914–1918); Рајсови радови о злочинима окупатора у окупираној Србији (1915–1918)*. Извештаји Арчибалда Рајса јасно говоре о масовности, односно, опште распрострањеној пракси чињења злочина, као и затирања писма и језика, скрнављења цркви и манастира, уништавање села и убијање ненаоружаних људи. Његови радови представљају трајне историјске изворе, у којима је испричана истина о геноцидном ратовању Аустрије, Мађарске, Бугарске и Немачке против Србије и српског народа.

Мср Ана Самарџић, у свом тексту *Србија и Први светски рат у опусу Теофила Александра Шајнлена*, осликава позитивну реакцију француског уметника швајцарског порекла, Теофила Александра Шајнлена, на ратну ситуацију у Србији, који је својим уметничким деловањем (радећи литографије, цртеже и плакате) допринео да се свету представе српске жртве и страдање Срба у Великом рату. На радовима је углавном представљена српска голгота, војници, избеглице, жене и деца. Најпознатији рад је плакат „Дан Србије“ (*La journée Serbe, 25 juin 1916*), који је касније био објављен и у Сједињеним Америчким Државама под називом „Спасимо Србију, нашег савезника“ (*Save Serbia our ally*). На плакату, који је рађен техником литографије, представљене су српске избеглице предвођене српским и француским војницима, које након окупаторског заузимања Београда 1915. године одлазе у планине Црне Горе

и Албаније. Иако су ликови у његовим радовима често национално неодређени, ипак се могу уочити епизоде са конкретним народима, од којих је највећу пажњу посветио Србима. Шајнлен се стварајући пропагандну уметност, оштро противио рату, залагао за хуманост и инсистирао на пацифизму. Он је свакако био једна врста хроничара, који је визуелно документовао један од најзначајнијих догађаја српске историје.

Треће поглавље СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА И СТРАДАЛИМА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и аутора: Лука Николић (потпуковник у пензији), *Историјска и културна баштина Србије у земљама северне Африке* [141–158]; Др Виолета Обреновић (историчар уметности), *Спомен костурнице палих ратника и надгробни споменици војсковођа и добровољаца учесника Првог светског рата на Новом гробљу у Београду* [159–182]; Ђорђе Стошић (историчар, Завод за заштиту споменика културе Ниш) *Старо гробље, Српско војно гробље на Делијском Вису и Јеврејско гробље – непокретна културна добра на којима је записана историја града Ниша* [183–192]; Мила Панајотовић (историчар, Музеј Понишавља у Пироту) *Заборављено српско војничко гробље у Горњој Бадањи код Лознице* [193–198].

Споменичка грађа у тематској области “Споменици жртвама и страдалима у Првом светском рату”, као важна делатност, од крајпуташа до монументалних споменика, говори о томе како се српски народ односио према својим жртвама. Тако је форма крајпуташа заузела место у споменичкој традицији српског народа, чинећи да незаборав постане део српске свакодневице.

Лука Николић, у свом тексту *Историјска и културна баштина Србије у земљама северне Африке*, обухватајући следеће наслове: *Откуд Срби у Африци; Значај Бизерте и северне Африке; Српска војничка гробља – историјска и културна баштине од изузетног значаја; Објекти боравка и лечења; Пропадање историјске и културне баштине; Стање историјске и културне баштине; Шта је до данас урађено, Шта би још требало урадити; Коначно – имена ратника у пуном сјају*, износи конкретне чињенице о броју страдалих српских војника, који су у бизертску луку упловили 9. јануара 1916. године, датум који је означио спас и васкрс српске војске након “Албанске голготе”. За три и по године у северној Африци боравило је 61.260 Срба од чега је 41.135 војника било на лечењу док су остали ту боравили ради обуке и преобуке. Ту у северној Африци животе је оставило 3.226 српских војника, чије су кости расуте на 24 гробља, од чега се у држави Србији у евиденцији воде само три. Боравећи на северу Африке Срби су иза себе оставили значајне културне вредности и објекте које су у тим ратним условима својим рукама стварали. Захваљујући личним напорима и труду Луке Николића, после седам година, изведена је реконструкција српских војних гробаља у Тунису, и имена ратника су коначно засјала у пуном сјају.

Др Виолета Обреновић, у свом тексту *Спомен костурнице палих ратника и надгробни споменици војсковођа и добровољаца учесника Првог светског рата на Новом гробљу у Београду*, направила је осврт на меморијалне и надгробне споменике подигнуте војсковођама и добровољцима из Првог светског рата на Новом гробљу у Београду. На овом простору подигнута су два значајна монументална меморијала: *Спомен костурница браниоцима Београда 1914–1918* и *Руска костурница*. Затим, надгробни споменици „Заслужним за Отаџбину“, изведени по пројекту руског архитекте Николаја Краснова и у групу ратника добровољаца спада гроб наше хероине Милунке Савић, која је након Другог светског рата била сахрањена у војничкој парцели 101, чиме је призната као борац, а онда су 2013. године на иницијативу Историјског музеја Србије, њени посмртни остаци пренети у Алеју великана, на место које јој заслужно припада.

Ђорђе Стошић, у свом тексту *Старо гробље, Српско војно гробље на Делијском Вису и Јеврејско гробље – непокретна културна добра на којима је записана историја града Ниша*, говори о значају Старог гробља, Војног гробља на Делијском вису и Јеврејском гробљу у Нишу, која представљају историјско–споменичке мемоаријале, од посебног значаја за националну историју и културу. Она говоре о стању у којима се налазе, о историјским, социјалним, културним и другим вредностима, и тиме надилазе функционалну одређеност.

Мила Панајотовић, у свом тексту *Заборављено српско војничко гробље у Горњој Бадањи код Лознице*, бави се страдањем пиротских ратника на самом почетку Првог светског рата, у Церској бици и местом где су они сахрањени, у дворишту сeosке школе у Горњој Бадањи код Лознице. Подаци говоре да се у току 1914. и 1915. године мобилизацији у пиротском крају одазвало између 15.000 и 20.000 људи. Војничко гробље у дворишту горњобадањске школе, војници су после сахране обележили дрвеним крстовима са именима погинулих другова. После Другог светског рата гробље војника Трећег пешадијског пука Моравске дивизије који су страдали у Церској бици је запостављено и полако је нестајало. А онда, 2016. године захваљујући Милуну Васићу из Богатића на његовом труду и истрајности, урађена је плоча са текстом, рукама Миодрага Мијића каменоресца из Пирота, од пиротског камена црвеног пешчара, која ће бити саставни део споменика који је још у изградњи.

Четврто поглавље **ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ДЕЛИМА САВРЕМЕНИКА** чини следећи текст и аутор: Др Жанет Ђукић Перишић (Задужбина Иве Андрића, Београд), *Иво Андрић и Први светски рат* [199–212].

Ово поглавље посвећено је савременим ствараоцима, онима који су на директан или индиректан начин, у својим делима одсликавали већ поменуте догађаје.

Др Жанет Ђукић Перишић, у свом тексту *Иво Андрић и Први светски рат*, полази од *Слутњи великих дела*, јер Андрић не пише непосредно о рату, сматрајући да говор о актуелном дешавању, књижевност, може минимализовати сам догађај и обојити га субјективношћу. Ауторка води читаоца кроз романе *Госпођица*, *На Дрини ћуприја*, и позива се на Андрићеве јунаке, сањаре и хероје – кроз које је проповедао о сопственој младости – који сањају о јединству јужних Словена, сазревају на вишеградском мосту и маштају о праву човека на слободу, уживање и достојанство, не слутећи да ће се историја света променити. Био је то увод у једно велико страдање, како његових јунака тако и њиховог творца. Наслов рада, прожет је кроз ширину контекста у коме једно дело настаје.

Пето поглавље **МОРАЛНИ УЗОРИ И НАЧЕЛА** чини следећа група текстова и аутора: Др Наташа Иветић (проф. српског језика и књижевности), *Понешто из окупације: Интелектуални и морани хоризонти Стеве Чутурила* [215–226]; Мр Маја Николова (музејски саветник, Педагошки музеј у Београду), *Делегација министарства просвете у Солуну, српске школе на Крфу и Солуну 1916–1918* [227–237]; Мср Ђорђе Мамула (историчар), *На Крфу беше реч – Обнова државне штампарије 1916. године* [238–253]; Зоран Николић (новинар и публициста), *Ђорђе Рош – између неба и земље* [254–260]; Биљана Живковић (Институт за истраживања српских страдања у 20. веку, Београд), *Улога свештеника СПЦ у Првом светском рату у очувању државности, традиције и идентитета српског народа* [261–273].

Зборник је у одређеној мери обухватио и ону делатност која није уметност у ужем смислу речи, а представљала је велики морални узор и подстицај, у оквиру наслова “Морални узори и начела”.

Др Наташа Иветић, у свом тексту *Понешто из окупације: Интелектуални и морални хоризонти Стеве Чутурила*, ауторка приказује активности и залагање интелектуалца Стеве Чутурила у периоду окупације: Предвођење представника за преговоре о мирној предаји Трстеника и очување вароши од бомбардовања и разарања, превођење и тумачење у војној команди места у корист становништва и спасавање многих војника од интернирања, руковођење Одбором за намирнице и снабдевање становништва, превођење наставног плана за основне школе и објављивање крфског *Буквара*. Бројни записи и архивска грађа документују његово деловање и допринос у историјски бурном времену, који је од непроцењивог значаја за српску културну историју.

Мр Маја Николова, у свом тексту *Делегација министарства просвете у Солуну, српске школе на Крфу и Солуну 1916–1918*, износи проблеме и бригу око збрињавања и школовања српских ђака у сложеним околностима, што је било од великог значаја за формирање националног идентитета код ученика, развијање моралних ставова, неговање традиције и српске културе. Ову бригу је преузело на себе Министарство просвете, а велику помоћ у организовању пружили су и сами Грци. За делегата Министарства просвете у Солуну био је постављен професор Хенрих Лилер, а за надзорника основних школа за Солун и околину учитељ Димитрије Стојановић. Школовање српских ђака у Солуну и на Крфу било је организовано у оквиру забавишта, основних школа, гимназија и матурских течајева, са једним задатком да помоћу наставе омогуће интелектуално, морално и национално васпитање и образовање. Без обзира на све недаће и одјеке рата који су свакодневно били присутни, историја школства показује да је један од важних момената у процесу формирања личности, поред осталих фактора, и неговање националног идентитета које је везано за васпитно-образовни рад, поготово у оним временима када је то било од пресудног значаја.

Мср Ђорђе Мамула, у свом тексту *На Крфу беше реч – Обнова државне штампарије 1916. године*, пише о обнови Државне штампарије на Крфу, њеним почецима и њеном значају током Великог рата. О обнови институције која је 85 година радила, тачније од њеног оснивања 1931. године, на просвећивању и културном развоју Србије, и која је 1915. године престала да постоји. Својим доласком на Крф, Срби обнављају рад Државне штампарије, у којој је 7. априла 1916. године одштампан први број *Српских новина*, као најзначајнија публикација, чиме је штампарија званично почела са радом. Током рата, одштампано је 135 бројева *Српских новина* у тиражу између 4.000 и 6.000 хиљада. Последњи примерак изашао је 13. новембра 1918, а наредног дана престала је са радом и Државна штампарија. Српске новине су биле најзначајније српско гласило на српском језику и ћирилици, путем кога су се обавештавали Срби широм света: Војска на фронту, Краљ, престолонаследник, Влада и министри, посланици, посланства и конзулати у Европи и Сад, Просветно одељење у Паризу, све школе и универзитети, болнице и српски инвалиди. На своју годишњицу 1917. године редакција покреће још један посебан лист *Забавник*, искључиво намењен очувању књижевности и уметности. У њему је објављено: 322 прилога, 265 песама, 26 прозних дела, 28 преведена дела са страних језика и 3 драме. Државна штампарија радила је на Крфу до краја рата, тачније до 14. новембра 1918. када је опет пренета, преко Солуна и Дубровника у свој матични град, Београд. Издавачка делатност за време Првог светског рата, кроз три центра где су радиле штампарије, на Крфу, Солуну и Бизерти, дала је непроцењив значај очувању српске државе, културе и уметности, у условима у којима је настала – избеглишту.

Зоран Николић, у свом тексту *Ђорђе Рош – између неба и земље*, пише о херојству јунака, рођеном у Београду 1896. године, у породици стручњака за изградњу желе-

зничких пруга Себастијана Роша, који се као ђак шестог разреда Реалне гимназије пријавио као добровољац у . Једном од зачетника нашег цивилног, и војног ваздухопловства, и једном од оснивача прве домаће авио-компаније “Аеропут”, у међуратном периоду. Једном од бранилаца Београда 1915. године, који бива тешко рањен у јуришу на Дунавском кеју, под командом мајора Гавриловића. Тада бива пребачен у логор у - Чешкој одакле два пута покушава бекство, а затим га размењују 1917, па га Црвени крат спроводи у Швајцарску. Крајем рата, одлази на Солунски фронт где постаје војни пилот. Између два светска рата са браћом Душаном и Ђорђем, као власници трговачке фирме Експорт-импорт Рош и званични представници немачке тешке индустрије у Југославији, снабдевају Југословенску Краљевску војску војном опремом из Немачке. Са породицом је морао да емигрира из Југославије 1944. године, зато што се због промене власти, налазио на списку људи за ликвидацију по кратком поступку. Аутор пише - о човеку који је забележио чувени говор мајора Гавриловића, притекао у помоћ како би била спашена Грачаница (организовао је и финансирао обнову манастира од 1935. до 1939. године), потом Жича, и посебно се истакао у залагању за обнову Хиландара, због чега након његове прве посете 1961, оснива Комитет за обнову манастира у коме је био активан до краја живота. Заједно са принцем Томиславом Карађорђевићем, од новца који су сакупили изграђена је и савремена Хиландарска библиотека. Умире 1977. године, изненада, на путу ка Хиландару, на коме и данас тамо почива у манастирској порти, као једини међу њима који је сахрањен на монашком гробљу испред манастира, а да за живота није носио монашку ризу.

Биљана Живковић, у свом тексту *Улога свештеника СПЦ у Првом светском рату у очувању државности, традиције и идентитета српског народа*, посматра Први светски рат као један од стубова верског и националног идентитета српског народа. Јер, један од узрока Великог рата, јесте била намера да се потпуно уништи српски народ и држава Србија. Српски војници су се у рату разликовали од свих других по томе што су бранили своју слободу и веру, док су други долазили да освоје, убију, спале, силују, и униште све што је српско. У првом светском рату укупно је погинуло 580 свештеника Српске православне цркве. Свештенство је бреме и жртву Великог рата понело заједно са својим народом, били су и молитвеници и морална снага и подршка, а било је и оних који су носили пушку, бранећи свој народ заједно са српском војском. Српски православни војник у српској војсци пре сто година испуњавао је војнички завет на који га је заклињао војни свештеник следећом реченицом: „Ово је заповест моја: да љубите једни друге, као што ја вас љубим. Од ове љубави нико нема веће, да ко живот свој положи за пријатеље своје“. У тексту су обухваћена следећа поглавља: *Верска служба у српској војсци током Првог светског рата*, *Свештеници деле судбину са народом*, *Шта је била дужност војних свештеника*, *Историјски рапорт војводе Мишића регенту Александру*, *Дневник протe Светана Михалцића о мировним преговорима у Паризу*.

На крају, у изведеном ЗАКЉУЧКУ **Михаило Глигорић** [277–281], историчар уметности и сликар, сажето износи своје мисли и утиске о једном од највећих пожара у историји света, како га он назива, то јест Првом светском рату, тако и о Зборнику радова „*Уметношћу до истине, Срби и Велики рат*“, то јест, научном скупу под истим именом. Првом светском рату који је по свом окончању оставио ожилјке на свим пољима људског постојања, и на духовној и на материјалној слици света. У самом наслову, крије се истина која задуго после Првог светског рата никада није до краја убличена и изнета као неки засебан облик постојања, истиноносних токова, у ткиву рат-

ног ужаса и дешавања око њих. Проток истине не задржава се на наплавима времена, околности нити тренутних политичких надигравања и дешавања. За истину, како каже, никада није касно и она нађе кад тад свој пут и угледа светлост дана. Овај на-пис служи одбрани истине о томе, да није само сабља, пушка и картеч, добијала битке на бојном пољу. Цела једна земља стала је са свим својим духовним потенцијалом и свим што је могло да га унапреди и уобличи у stroj. Овде се управо говори о томе, о објективу, песми, запису, сликарској четки и још по нечему.

У даљем тексту о Закључку, речима аутора Михаила Глигорића: Овим Зборником аутор овог пројекта др Лидија Богдановић, закорачила је у обимну грађу и отворила је сасвим нов видокруг и много нових поља на плану истраживања.

Први саветник Милутин Дедић, одликује се својом скоро апостолском упућеношћу у трагању за истином на више планова. Он као ерудита и човек од пера и четке, има улогу и медијатора у сагласјима око врсте а и начина приступа већем броју тема, које овај Зборник покрива.

Надаље, сваки од учесника у овом пројекту препознао је у основи теме, не питање престижа и доказивања, већ питање части, што заступа светост тих година, српске епопеје и страдања.

Инсистирање, др Лидије Богдановић на широкој лепези тема, ми у не малом броју самих фус нота у текстовима више аутора, читајући откривамо потребу за ширењем простора и исказа. Тако је само по себи све почело да добија обличје невероватно густе структуре научне мисли, истините запућености у тему и неочекивано богатство садржајно.

Посебно пада у очи да млади наши научници и мислиоци, иначе, учесници овог зборника, сјајно држе корак са већ искусним и прекаљеним професионалцима, и да се, што се и показало на научном скупу, одржаном у Управи за сарадњу са дијаспором и Србима у региону у Београду, не морамо бринути да ће порђати оштрица мача, знања и мудрости код Срба. Енергија која је ослобођена на том скупу, чудесна је и охрабљује. Ово враћа веру да ћемо овим и сличним зборницима и пројектима подупрети духовна врела српског национа и успети да изнесемо живу слику рађања нове истине о страдању Србије.

Теме, једна до друге, враћају нас у прошлост али су се аутори у више случајева користећи своја вршна знања и способности, упустили и у давање поуке овоме што ми данас живимо.

Осећај поноса док читамо ове редове је све време присутан код читаоца, осећај да коначно сазнајемо и збирно примамо много тога што нисмо знали, или ако јесмо, онда је то било спорадично и раштркано.

Пребогат је наш језик српски. У свом промишљању како да у ствари напишем закључак за овакву прилику, сама по себи се наметнула мисао о „Откључку“. Ако постоји закључак, а постоји, логично је, код Срба постоји и откључак. Он је нешто што отвара нове визуре, могућности и осветљава нове просторе. Он је много личнији овом живом ткиву истраживачком него да га закључком класичног типа спу-тамо и заустављамо. То отварање нових поља, путева и двери, сведочи о моћном простору који је уметност отворила. Она је иначе увек била прва у посезању за слободом и истином. Ето једног од одговора на нека од питања по дубини.

Промишљено групишући и сређујући писане материјале који су пристигли у редакцију, др Лидија Богдановић је направила логично следан захват, не делећи вештачким аршином већ духовно следним.

Овај и овакав приказ текстова, веома сличан садржају на крају дела у класичном смислу, само је набројао наслове и имена аутора на први поглед. Гледајући шире, он је у својој маси указао на оно што се у тако доброј организованој целини крије. Огромна снага речи и истине о Великом рату, о Србији, о духовности српског националног бића о хероизи српској.

Овај Зборник радова, односно, текстова није пука реализација на задату тему, већ својим обличјем и обиљем истине и лепоте сазнања, излази на неки начин из клишеа и стереотипа. Управо због оног националног поноса и заноса који се осећа код аутора ових текстова, има се утисак да се једва чекало да се отворе још једна врата још једно ведрило, кроз које ће крочити прича и истина о величанственој победи, страдању и напасе о духовном монументу српског рода, кроз уметност исказаном.

Нарочито је важно што се у ткању истине није жалила пређа и тканица српске историје и културе је обогаћена многим драгоценим сазнањима. А оно што је веома важно је и чињеница да се у већем броју текстова и опомиње и опозива на „узимање у памет“ – како наш народ каже. Ако смо и правили пропусте, а јесмо, ако смо се према себи и свом бићу односили нехајно или не знам као већ, ево још једне прилике да застанемо и размислимо после ишчитаног, да се тргнемо и прекинемо сагрешења према себи, свом роду и истини.

Отварајући сваким редом овог Зборника, по читав један ред додатних питања, аутори ових текстова, као научници и одговорни и виђени ствараоци, указују нам на правце који би требало да се креће савремена научна пракса на плану откривања истине. Као да нам поручују: сликајмо стара гробља, бележимо незабележено, отргнимо од заборава што се отргнути може. Ослушнимо музику васељене и у њој откријмо сазвучја својих предака. А у великом амфитеатру неба, сагледајмо сјајне представе предака.

Подржимо младе истраживаче и научнике и младости подаримо венце наше будућности. Наша славна прошлост је сигурна кад имамо свест о томе да је они преузимају као своју бригу. По ономе што су учинили за овај Зборник, ја бих најрадије све ауторе овог дивног *Збора* и *Зборовања* овим ставио у ред дичних српских добровољаца јер својим делом предњаче, носе перјаницу српства, а и својом не малом пожртвованашћу то засигурно заслужују.

Закључак је дат и на енглеском језику CONCLUSION [282–285], а преводилац на енглески језик је Милан Шећеровић.

Штампање Зборника радова на тему „УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ И ВЕЛИКИ РАТ“, који је приредила др Лидија Богдановић, помогло је Министарство спољних послова, Управа за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, док је издавач било Удружење за неговање и чување српске баштине „Кајмакчалан“ у Београду.

Зборник је штампан у Б5 формату са црно-белим и репродукцијама у боји и у тиражу од 500 примерака; Уређивачки одбор чине: Милутин Дедић, Михаило Глигорић, Лидија Богдановић, Предраг Милићевић; Лектура и коректура, Милена Шећеровић; Техничко уређење, „ФАБУЛА НОСТРА“; Фотографија, Момир Драгићевић. На корицама Зборника – ликовно-графичко решење др Лидије Богдановић – налази се репродукција плаката Шарл Фукере, *Српски дан, 1916. Годишњица Косовске битке* (Ориг.: *La Journée Serbe, 1916. Anniversaire de la Bataille de Kossovo*); дим.: 105x73 цм; сигн. дл: Charles D. Fouquieray 1916. Приватно власништво: Збирка Неада Д. Костића, Београд (Трајни поклон Историјском музеју Србије у Београду).